

als ouderwets gezien, werden zijn schilderijen door buitenlandse vooraanstaande collectioneers echter nog graag gekocht.

McGee behandelt eerst Cornelis' leven en benadrukt diens aanzienlijke positie in Haarlem. Vervolgens bekijkt zij de kwestie van Van Manders Academie. Zij reduceert de discussie hierover wat die nu precies voorstelde tot de vaststelling, dat er een 'close working relationship' tussen hem, Goltzius en Cornelis moet hebben bestaan, waarbij de eerste nieuwe stijlen en ideeën introduceerde die door de twee laatste vaak (met wijzigingen) werden opgepikt zoals gebeurde met de Italiaanse stijl van Sprangeren de 'Knollenstil' van Van Heemskerck. Dooreen nauwkeurige analyse van Van Manders geschriften laat McGee dan zien hoe Cornelis zowel in zijn themakeuze als in de wijze van voorstelling door hem beïnvloed is. Een dergelijke invloed zou ook gelden voor Goltzius en Coornhert (toen in Haarlem) wier indirect commentaar op de religieus-politieke situatie door de erudiete beschouwer in de wijze van voorstellen op schilderijen en etsen van Cornelis van Haarlem kon worden 'gelezen'. De invloed van het door velen als vertroosting in moeilijke tijden beleden neostoïcisme — geldend voor burger en regeerder — was eveneens zichtbaar in het beklemtonen van deugd, standvastigheid en wijze matiging in de afbeelding waar Cornelis in opdracht van het Haarlemse stadsbestuur het na het beleg te restaureren Prinsenhof mocht decoreren met een reeks schilderijen. Dat was de mooiste opdracht voor de schilder, maar ook vele andere voorstellingen in schilderijen en prenten getuigden hoezeer onder anderen opvattingen over poëzie en schilderkunst uit bijvoorbeeld de dichtbundel *Den Nederduysehen Helicon* met werk uit de omgeving van Van Mander, of uit H. L. Spiegels *Hertspiegel* bij Cornelis van Haarlem een rol speelden.

In hoeverre is McGee er nu in geslaagd de schilder en zijn werk, in ieder geval voor de meest creatieve periode van zijn leven, in een historische context te plaatsen? In het algemeen is dit een buitengewoon inspirerende studie geworden, waarvoor de schrijfster het maximale gedaan heeft om uit de beschikbare documenten haar onderwerp nader contouren te geven. Dat zij daarbij wel eens te ver gaat, zoals waar het neostoïcisme in plaats van oudere theorieën iets te vaak te hulp wordt geroepen (197) moge haar worden vergeven. Ook breedvoerigheid en uitputtende bespreking van oudere literatuur zullen voor het internationale publiek wel nuttig kunnen zijn. Verbazend blijft echter dat zij met een grote boog om een van de kernvragen van het leven van de schilder is blijven heenlopen: pas op bladzijde 319 horen wij ronduit dat Cornelis van Haarlem katholiek was. Zou dat in de bijzondere Haarlemse samenleving zoals die door Joke Spaans is getekend (in een boek dat door McGee eigenlijk nauwelijks lijkt te zijn gebruikt) niet een historische factor van belang zijn geweest bij de ontwikkeling van zijn kunstenaarschap? Gelukkig wordt aan het einde van dit goed geïllustreerde en gedocumenteerde werk (echter zonder index!) opgemerkt dat er nog een taak voor toekomstig research is weggelegd bij de interpretatie van zijn vele religieuze schilderijen.

E. O. G. Haitzma Mulier

J. I. Israel, *Empires and Entrepots. The Dutch, the Spanish monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen-Ronceverte: The Hambledon Press, 1990, xiii + 457 blz., £35,-, ISBN 1 85285 022 1).

Hoewel de hoofdtitel misschien anders doet vermoeden gaat dit nieuwe boek van Israel niet of nauwelijks over de groei of de werking van stapelmarkten. Het is mindereen vervolg op *Dutch primacy in world trade* dan een aanvulling op twee werken waarmee de auteur eerder bekendheid kreeg, *The Dutch Republic and the Hispanic world, 1606-1661* (1982) en *European Jewry in the age of mercantilism, 1550-1750* (1985). Het kernthema is het conflict tussen Spanje

en de Republiek in de periode 1585-1648 en vooral in het tijdvak tussen het bestand en de vrede van Munster, dat de schrijver bij voorkeur aanduidt als 'the Second Dutch-Spanish War'. Subthema is de economische en politieke rol van een groep waarvan het lot destijds nauw met het verloop van deze strijd was verbonden — die van de Sephardische joden.

Het grootste deel van de inhoud zal Nederlandse lezers niet onbekend voorkomen. Het boek bevat vijftien artikelen, waarvan twaalf al eerder zijn gepubliceerd. Twee bijdragen (over de geschiedenis van de Nederlandse Straatvaart en de economische bijdrage van de Sephardim aan de Gouden Eeuw) waren eerder te lezen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, drie (over de relaties tussen Sephardim en de Spaanse overheid) in de *Studia Rosenthaliana* en twee (over de opstelling van de Hollandse steden in het conflict met Spanje en de regulering van de rivierhandel door de Staten-Generaal als strategisch instrument) in de *BMGN*. De overige vijf herdrukte stukken verschenen in Engelse, Duitse en Canadese tijdschriften. Ze gaan over het effect van de 'crisis van de zeventiende eeuw' in Mexico, de rol van de Portugezen in de Mexicaanse economie en samenleving, de binnenlandse politieke manoeuvres van Frederik Hendrik, het Spaanse beleid tegenover de Republiek tussen 1618 en 1648 en de handel en wandel van het Waalse factotum van Olivares, Gabriel de Roy. Aan de oorspronkelijke tekst is geen letter veranderd. Het is jammer dat niet de gelegenheid te baat is genomen om een aantal kleine maar storende onnauwkeurigheden te verwijderen. Op pagina 383, bijvoorbeeld staat twee keer vrijwel dezelfde passage over de joodse rekeninghouders bij de Amsterdamse Wisselbank (met alleen een merkwaardig verschil in percentages) en op pagina 11 blijkt Bergen op Zoom in 1622 alsnog te zijn gevallen. Aan de andere kant krijgt de lezer wel extra service door de toevoeging van een register.

Elk artikel op zich is een voorbeeld van eruditie en vindingrijkheid. Maar de bundel is veel meer dan een verzameling van losse stukken geworden. Alle artikelen worden namelijk verbonden door een duidelijke, consistente visie op de Europese geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw. Die laat zich in drie stellingen samenvatten: 1) de invloed van de staat op de economische ontwikkeling was veel groter dan Braudel *cum suis* aannamen, 2) het conflict tussen Spanje en de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw was in wezen een confrontatie tussen twee totaal verschillende typen imperia — een territoriaal imperium voorzien van een grote bureaucratie die gelijkschakeling in cultuur en religie nastreefde versus een imperium gebaseerd op een stapelmarkt, dat profijt trok van tolerantie, — waarbij het eerste rijk systematisch de macht van het tweede zocht te breken door met politieke, militaire en diplomatieke middelen de levensaders van de stapelmarkt af te snijden, en 3) de effecten van deze titanenstrijd waren tot in alle uithoeken van beide rijken voelbaar, ook tot diep achter het warme front in Brabant en Vlaanderen. In ieder artikel afzonderlijk heeft Israel deze opvatting telkens weer op een andere manier onderbouwd. Nu eens doet hij dat door de acties en reacties van de twee partijen in bepaalde fasen van het conflict te analyseren, dan weer door *défaits et gestes* te bekijken van een groep die in beide kampen thuis was of door de carrière te volgen van één bepaald individu. De drie stukken die in deze bundel voor het eerst verschijnen zetten de visie op bepaalde punten nog eens extra kracht bij. De eerste twee laten zien hoe en met welk resultaat de Conde Duque de Olivares verschillende onderdelen van het Spaanse Rijk (van de Zuidelijke Nederlanden tot de Spaanse bezittingen in Amerika) voor de grote strijd tegen de Republiek trachtte te mobiliseren, het derde is bedoeld om aan te tonen dat historici die in het voetspoor van Braudel het economische effect van politieke maatregelen als handelsembargo's willen bagatelliseren er volstrekt naast zitten.

De strijd tegen Braudel en de zijnen voert Israel hier opnieuw met een felheid als ging het om

een bevrijdingsoorlog tegen een *evil empire*. Wanneer de tekst weer eens dreunt van de trefwoorden als *totally misleading* (180), *utterly wrong* (182), *major distortion* (137), *great mistake* (418) of *fundamental misconception* (xiii, 81), dan kan de lezer er gerust vergif op innemen dat Israel de *grand maître* of diens medestanders als Henry Kamen en R. A. Stradling op de korrel neemt (Wallerstein ontspringt in dit boek de dans). In zijn voorwoord vraagt de schrijver zich af of hij zijn kritiek niet te ver heeft doorgedreven en ik denk dat het antwoord ondubbelzinniger kan zijn dan: *perhaps*. Ook al is het waarschijnlijk juist dat de gevolgen van handelsembargo's op sommige punten groter zijn geweest dan de 'Braudelianen' erkennen, dan nog blijft het feit staan dat de ontwikkeling van het Nederlandse handelssysteem als geheel door dieperliggende factoren dan zulke tijdelijke politieke ingrepen werd bepaald. Telkens als zo'n restrictie werd opgeheven, wisten de Nederlandse ondernemers binnen de kortste keren het verloren terrein op Hanzeaten, Engelsen of Fransen te herwinnen, en vaak zelfs meer dan dat. Kennelijk waren er lange termijn-krachten aan het werk die niet zomaar door politieke interventies ongedaan konden worden gemaakt. Als het stof van de evenementen weer was opgetrokken, stonden de structuren nog altijd recht overeind.

De heftigheid waarmee Israel de 'structurele' historici bestrijdt zou bijna doen vergeten dat hij helemaal niet ontkent dat economische factoren op hun beurt van invloed kunnen zijn op politieke gebeurtenissen. In een *entrepot-based empire* als dat van de Republiek in de zeventiende eeuw acht hij interne politieke en religieuze strijd zelfs onlosmakelijk verweven met economische rivaliteit (64,70). Dat blijkt het best uit zijn bekende artikel over de opstelling van de Hollandse steden inzake vredesbesprekingen met Spanje. De constante oppositie van Leiden, bijvoorbeeld, hing naar zijn mening nauw samen met de belangen van de textielindustrie. De Leidenaren zouden vooral bang zijn geweest, afzetmarkten aan Zuidnederlandse concurrenten te verliezen als de oorlog eenmaal voorbij was. Daarom bleven ze tot het eind toe tegen vrede. Politieke en religieuze argumenten die de stad voor haar verzet aanvoerde waren volgens Israel niet doorslaggevend.

Maar de vraag is, of politiek-religieuze factoren toch niet een meer autonome rol speelden dan de schrijver meent. Leiden had immers sedert het midden van de jaren dertig niet ondubbelzinnig belang bij voortzetting van de oorlog. Voor de grondstoffen voorziening werd de stad sindsdien immers sterk afhankelijk van Spanje, zoals Israel zelf in een nieuw artikel in de bundel duidelijk maakt: 'From the 1630s onwards Spanish merino wool was of vital importance to the Dutch cloth industry owing to Leiden's shift over to the manufacture of high-quality cloth based on Spanish wool' (209). Zolang de oorlog voortduurde, moest de wol via een dure omweg over Engeland worden aangevoerd. Economisch gezien kreeg de stad meer en meer belang bij vrede. De jaren vijftig en zestig waren ook bepaald geen dieptepunt in de geschiedenis van de Leidse lakenindustrie. Misschien had de voortdurende weerstand tegen de vrede dus toch wel primair een religieuze en politieke achtergrond. En dat zou betekenen dat er in een *entrepot-based empire* nog meer tussen hemel en aarde bestond dan Israels scherpe analyse tot nu toe heeft blootgelegd.

C. A. Davids

M. A. Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt. Themes and ideas* (Utrecht publications in general and comparative literature XXVIII; Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 1991, ix + 215 blz., f95,-, ISBN 90 272 2214 2).

Onder buitenlandse historici en kunsthistorici bestaat een aanmerkelijke belangstelling voorde